

ברכת 'בונה ירושלים' בגלגוליה

מאת יוסף היינמן

ברכת 'בונה ירושלים' מיוחדת במינה בין כל שאר ברכות תפילות החובה והקבע, שהיא נאמרת בארבע תפילות שונות: ב'שמונה-עשרה' של חול, בברכת המזון, בברכות הפטרה ובברכות חתנים; ולא עוד אלא שבסידורים המקובלים בידינו היום מצוי נוסח שונה לכל אחת מן ההודמנויות הנזכרות, אף-על-פי שאותו נוסח יכול היה לשמש בכלן. כיוון שכך, יש בה בברכה זאת יותר מבאחרות כדי להדגים ולהבהיר תופעות חשובות שבהתהוותן ההדרגתית של תפילות הקבע בכלל. לא רק על ריבויים וגיונם של נוסחי אותה הברכה, שאין אחד מהם 'עדיף' על חברו ואף לא 'מקורי' מחברו, נמצאנו למדים; אלא גם על הגמישות וחוסר ההגדרה המדויקת של עצם נושא הברכה, שהיו שוררים בתקופה ה'פורמאטיבית' הקדומה. את נושאה של ברכת 'בונה ירושלים' אפשר היה לתפוס פשוטו כמשמעו; ואז לא היה צורך לייחד בה את הדיבור אלא על בקשת בניין העיר בלבד (לאחר החורבן; ואילו לפניו היה תוכנה של הברכה, מן הסתם, בקשה לה' שישמור על עירו ויוסיף לשכן את שכינתו בתוכה). ברם, כידוע, היו כאלה – עוד בימי התנאים, ואולי אף לפני כן – שראו טעם וצורך לכלול ולפרש בה גם עניין שני, קרוב לעיקר נושא הברכה, הוא חידוש מלכות בית דוד; כדברי התוספתא (ברכות פ"ג, כה): 'כולל... של דוד בבונה ירושלים; אם אמר אלו לעצמן ואלו לעצמן יצא'; ושינויי המנהג בנדון זה הם שגרמו לכך, שבנוסח א"י הקדום לא אמרו ברכת דוד 'לעצמה', ואילו בכבל קבעו לבקשה על מלכות דוד ברכה נפרדת, את ברכת 'את צמח דוד', היא הברכה התשע-עשרה בתפילת 'שמונה-עשרה'. ברם גם מוטיבים משניים אחרים נהגו במקצת קהילות לפרש בברכה זו, כגון ישועת ישראל; והיו אף כאלה שעשו נושא זה עיקר ואת בניין ירושלים

1. וכבר עמדתי על כך באריכות בספרי 'התפילה בתקופת התנאים והאמוראים' – טיבה ודפוסייה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 35 ואילך.
2. השווה בספרי הנ"ל, עמ' 12 ועמ' 32 ואילך.
3. בודאי צדק ק. קוהלר בדבריו, HUCA כרך 1 (1924), עמ' 405, שברכה זו קדומה היא ונתחברה בא"י, אף-על-פי שבסופו של דבר לא נתקבלה שם לתוך תפילת 'שמונה-עשרה' לפי מנהג הרוב. ברם השערתו שברכה זו בוטלה בא"י משיקולים פוליטיים אינה נראית; ועיין גם בספרי הנ"ל, עמ' 46.

טפל לו: 'אמר רב ששת: פתח ב'רחם על עמך ישראל' חותם ב'מושיע ישראל'; פתח ב'רחם על ירושלים' חותם ב'בונה ירושלים' (ברכות מט, א). לאור העדר הגדרה אחידה של נושאי-המשנה שיש לפרשם בברכה זו גם יובן, משום-מה אין מזכירין בפירוש בנוסח ברכת 'בונה ירושלים' שבתפילת העמידה המקובל בידינו את בניין בית המקדש, אף-על-פי שהוא גרמו, כמוכן, במלים 'ותשכון בתוכה'⁴; שעה שבנוסח הנוהג בברכת המזון (הזהה בעיקרו לנוסח א"י הקדום) מבקשים בפירוש לא רק 'על ירושלים עירך' אלא גם 'על ציון משכן כבודך'. ובקיצורה של ברכה זו שבברכה אחת מעין שלוש אף מוסיפים 'ועל מזבחך ועל היכלך'. ובדומה לכך גם בנוסח הארץ-ישראלי של הברכה שיובא להלן. מכאן לתופעה מאלפת אחרת שבהתפתחות תפילות הקבע, ששוב ניתן להדגימה היטב על-פי ברכת 'בונה ירושלים' וברכות אחרות הקרובות לה מבחינת עניינן: שלא פעם אנו מוצאים חפיפה חלקית של תוכנן של ברכות שונות. שכן לא זו בלבד שבנוסח המקובל אצלנו בתפילת העמידה אנו מזכירים את חידוש מלכות בית דוד הן בברכת 'את צמח דוד' המיוחדת לכך, הן בברכת 'בונה ירושלים' עצמה: 'זכיסא דוד מהרה לתוכה תכין', אלא אף הבקשה על בניין בית-המקדש והחזרת השכינה לתוכו מופיעה גם היא שוב בברכה אחרת, בברכת העבודה. ברכה זו מקפלת בתוכה ברוב נוסחיה שני מוטיבים ראשיים: א. את הבקשה שתתקבל העבודה לרצון (ולאחר החורבן: שתתחדש העבודה). ב. שתשכון השכינה בציון (ולאחר החורבן: שה' יחזיר את שכינתו לציון). וברור שבמיוחד במשמעה השני אין כמעט לחחס תחומים בין ברכת העבודה לבין ברכת ירושלים, לפי שיטתם של אלו הרואים בה בעיקר מעין 'ברכת המקדש'. וניתן אפוא לומר שבדרך כלל היו 'כוללין של מקדש בעבודה' או 'כוללין של מקדש בבונה ירושלים'. רק הכהן הגדול בשמונה ברכותיו שביום הכיפורים היה מברך מלבד 'על העבודה' גם 'על המקדש בפני עצמו', ולפי גרסה אחת גם 'על ירושלים בפני עצמה'⁵. והחתימה של ברכתו 'על המקדש', כפי שהיא נמסרת על ידי ר' אידי (יר' יומא פ"ז, מד ע"ב), 'השוכן בציון', ודאי ששימשה כפי מקצת המתפללים כחתימה לברכת העבודה; שכן בנוסח א"י כוללת ברכה זו את הבקשה 'רצה ה' א'... ושכון בציון', שאותה הולמת החתימה הנ"ל. ולא עוד אלא שהחתימה השגורה בפניו היום 'המחזיר שכינתו לציון' ודאי שאינה אלא התאמת החתימה 'השוכן בציון' למצב שלאחר החורבן⁶. אמנם לא היתה החתימה הזאת

4. אין אפוא לייחס משמעות עקרונית או תיאולוגית להשמטת 'המקדש מברכה זו, כפי שמשמע מדברי אלבוגן בס' היובל לה. כהן, ברלין 1912, עמ' 674, וכדעתו של ל. י. ליברייך, *HUCA* כרך 35 (1964), עמ' 100. ומכל מקום יש להניח שבתודעתם של הדורות שלאחר החורבן היתה ירושלים בראש ובראשונה 'עיר הקודש' ומקום השכינה, וממילא היתה הברכה על ירושלים בעיניהם ברכה על המקדש, גם מבלי שיפורש הדבר. מאותם הנימוקים אין גם לקבל את שחזור 'הנוסח המקורי' של קוהלר, במאמרו הנ"ל שם, שבו היה נאמר, לדעתו: 'ומקדשך בתוכה תכון'.

5. עיין בספרי הנ"ל, עמ' 140 ואילך ועמ' 82, הע' 18.

6. השווה: ז.יעבץ, 'מקור הברכות', ברלין תר"ע, עמ' 20; קוהלר כנ"ל, עמ' 404 ועמ' 406.

ברכת 'בונה ירושלים' בגלגוליה

מקובלת על רוב המתפללים לפי נוסח א"י הקדום, כי אם החתימה 'שאותך נירא ונעבוד'; אבל ניתן אולי גם כאן לומר מעין דברי רב ששת שהזכרנו: 'פתח בעבודה חותם 'שאותך נירא ונעבוד', פתח ב'שכון בציון' חותם ב'השוכן בציון'. נצביע עוד על מוטיב אחד, שאף הוא מתקשר בחלק מן הנוסחים לבקשה על חידוש העבודה והחזרת השכינה למקדש, הוא עניין 'גילוי השכינה' ש'תחזינה בו עינינו', המצוי בברכת העבודה בנוסח המקובל ואף במקצת הנוסחים הארץ-ישראלים. כאן ראיית השכינה 'בעיניים' וגילויה נתפסים כביטוי המוחשי להחזרתה למקדש העתידי להיבנות. ברם במקומות אחרים בסידורי התפילה מקבל אף מוטיב זה משמעות נוספת: הופעתו של ה' והתגלותו מסמלת את הקמת מלכותו בעולם; שכן לכשיתגלה לעיני כל חי, יודו כולם באלוהותו ויקבלו כולם את מלכותו. כך, למשל, כתפילת מוסף לרגלים: 'גלה כבוד מלכותך עלינו והופע והינשא לעיני כל חי...'. ובמוסף לראש השנה: 'מלוך על כל העולם כולו בכבודך והינשא על כל הארץ ביקרך והופע בהדר גאון עוזך...'. אותם הלשונות המאפיינים את 'גילוי השכינה' הם הם הקשורים גם ל'המלכת מלכותו', כגון 'תיראה' ו'תגלה' ('תגלה ותיראה מלכותו עלינו... - מס' סופרים יד, ב) ו'הופיע', ('ממקומך מלכנו תופיע ותמלוך עלינו... מתי תמלוך בציון בקרוב בימינו לעולם ועד תשכון... ועינינו תראינה מלכותך... - בקדושת שחרית של שבת לפי מנהג אשכנז). הרי אומר, שאותו גילוי שכינה, שאינו מביע בהקשר הבקשה על חידוש המקדש והעבודה, אלא את עצם 'החזרת השכינה לציון', יכול בהקשר אחר לקבל משמעות רחבה ומקיפה יותר ולהיתפס כאות וסמל ל'תיקון עולם במלכות שדי'.

(ב)

כתפילת 'שמונה-עשרה' ידועה לנו ברכת 'בונה ירושלים' בשלושה נוסחים: א. זה שהיה מקובל במנהג א"י הקדום: 'רחם ה' א' על ישראל עמך ועל ירושלים עירך...'; ב. הנוסח הנהוג ברוב העדות היום: 'ולירושלים (או: על ירושלים) עירך ברחמים תשוב...'; ג. נוסח הספרדים: 'תשכון בתוך ירושלים עירך...'. נעסוק כאן בשני האחרונים. קודם כל ניתן לקבוע, שגם הנוסח 'ולירושלים עירך' או 'על ירושלים עירך' נתחבר כנראה בא"י, אלא שהיה נהוג שם רק כפי מקצת המתפללים; שהרי מצוי נוסח זה גם בשני קטעים מן הגניזה, שאין שום סיבה וטעם לראות אותם כמושפעים מנוסח בבל⁸; וכן מעידה הפסקה ז'כ"א

7. השווה בתנחומא, מה' בובר, ויצא (ב): '... אתם ראייתם אותו חרב בעולם הזה אבל לעולם הבא אני בונה אותו בעצמי ואני בכבודי חוזר בתוכו ואתם רואים...'

8. עיין במאמרו של י. מאן, HUCA כרך 2 (1925), עמ' 296, 306, 309; ואיני שותף לדעתו של ל. גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי ג, עמ' 309, שנוסח זה מעיד על השפעה בבליה. - כן מובא נוסח זה במדרש תהילים קכא; במה' בובר, עמ' 506 הנוסח הוא 'ולירושלים עירך', אבל בדפוסים: 'לירושלים'; גם בתרגומו של ו. בראודה, גיד-היבן 1959, ח"ב, עמ' 295, אין זכר לז"ו החיבור.

דוד לתוכה תכין, הכלולה בו ברוב הגרסות, שנוסח זה מקורו במקום שהיו כוללים של דוד כבונה ירושלים.⁹

אשר לפתיחת הברכה, נמצאת בכל הסידורים השייכים ל'משפחה' של נוסח אשכנז ושל מנהג בני רומא¹⁰ הגרסה 'לירושלים עירך'; ואילו הפתיחה 'על ירושלים' מצויה בסדר רב עמרם גאון (בכל הגרסות), במחזור רומניה¹¹ ובשני קטעי הגניזה כאמור. הנוסח של הברכה הפותח בו"ו (החיבור?), נראה תמוה, שכן בשום ברכה אחרת אין אנו מוצאים ו"ו בראשה, ואין אף טעם להתחיל יחידה חדשה בסגנון זה¹². וברור שאין להקשות על כלל זה מברכת המינים, שאף היא מתחילה בו"ו בסידורי אשכנז ואיטליה¹³; שכן 'אין כל ספק' שההתחלה הנכונה של הברכה הזאת היא 'למלשינים' או 'למשומדים' בלי ו"ו¹⁴, ומובן שהו"ו מראה שהמלה שלפניה נמחקה¹⁵ (על ידי הצנזורה או הצנזורה העצמית, שבעקבותיה נשתנה נוסח ברכה זו עד כדי כך, שאין עוד כל סיכוי לשחזורו בבטחה¹⁶). מאידך, צירוף המושא לפועל 'שוב' באמצעות המליט 'על' יש לו אמנם על מה לסמוך, שהרי מצויות דוגמות מקראיות, אם גם כדדוות לשימוש זה¹⁷; ברם בלשון תפילה¹⁸ שגור יותר 'לשוב ל-' או 'אל'. ושם מותר

9. עיין לעיל בהע' 3.

10. כך במחזור ויטרי; ב'עץ חיים' (מה' ברודי, ירושלים תשכ"ב); וכן הוא 'נוסח אשכנזים' המובא בטור או"ח, ס' קיח; ב'סדר חיבור ברכות' (A. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy*, פילדלפיה 1930, עמ' 86) ובסידורים האיטלקיים; והשווה גם ד. גולדשמידט ב'מבוא למחזור בני רומא' לשד"ל, ירושלים תשכ"ו, עמ' 84.

11. השווה גם בדברי ד. גולדשמידט בספר בן-צבי (= ספנות ח), עמ' רטז.

12. וראה מה שכתבתי במאמרי 'ברכה אחת מעין שבע', *REJ* כרך 125 (1966), עמ' 104, על נוסח 'ומאהבתך' שבתפילת ר' צדוק.

13. בכל הסידורים האשכנזיים (אלא שבמחזור אשכנז סביוניטה שכ"א נמצא 'למלשינים' בלי ו"ו, כעדותו של בעל 'אוצר התפלות'); וכן בסידורים האיטלקיים, והשווה ב'מבוא למחזור בני רומא', כנ"ל, עמ' 84 וב'סדר חיבור ברכות', עמ' 85; וכן גרסה אחת (הנראית מפוקפקת) בסדר רב עמרם, השווה במה' קרוניל ובמה' הידיגארד (כ"י מ).

לעומת זאת מתחילה הברכה 'למשומדים' בסדר רב עמרם (חוץ מהגרסה הנ"ל), בסידור רב סעדיה, בסדר התפילות של הרמב"ם, ב'עץ חיים', במחזור רומניה, במחזור פרס (*JQR* כרך 10 [1898], עמ' 610) ובתכלאל; ואילו בסידורי הספרדים היא פותחת 'למלשינים' ואצל עדות המזרח 'למינים ולמלשינים'.

14. דוידוף ב'אוצר השירה והפיוט', ו 322 (כרך ב, עמ' 194).

15. א. ברליגר, 'כתבים ובהורים' (= *Randbemerkungen*) ירושלים תש"ה, עמ' 52. ברם אין לקבל את דעתו שם, שגם הו"ו שבברכת 'בונה ירושלים' מורה על השמטה לפניה מתקופה שברכה זו היתה מחוברת עם ברכת 'את צמח דוד'; שכן ודאי לא הקדימו את הזכרת בית דוד להזכרת ירושלים. ואף זאת: הרי בנוסח (האשכנזי) שלפנינו נזכרת 'ש' דוד' בפירוש בהמשך הברכה!

16. השווה: 'סדר עבודת ישראל' לו. בער, עמ' 93 ואילך; ברליגר, כנ"ל; אלבוג בספרו *Der jüdische Gottesdienst* עמ' 51; פינקלשטיין, *JQR*, כרך 16 (6-1925), עמ' 156 ואילך; ש. קראוס בס' היובל לא. פריימן, ברלין 1935, עמ' 126.

17. כגון: מיכה ה, ב. 18. כגון ביאתה הבדלת' שבתפילת נעילה.

ברכת 'בונה ירושלים' בגלגוליה

לשער, שמקורו של ניסוח זה הוא דווקא באותו נוסח של 'שמונה-עשרה מקוצרת' שנשתמר לנו בגניזה¹⁹, שבו סדורות הברכות על-פי אקרוסטיכון אלפביתי; והעדפת 'על ירושלים' באה מפאת צרכי האקרוסטיכון (שאמנם רחוק מלהיות מושלם, שכן חסרה בו האות מ"ם, ואילו העי"ן – 'על ירושלים' – קודמת לסמ"ך – 'סדר תפילתינו'). נוסח זה כפי שהוא לפנינו נראה משונה, כי מצד אחד הוא משתמש באמצעים הפשוטים ביותר, כגון האקרוסטיכון הבלתי-שלם וחלוקת כל טור לשתי צלעיות בעלות מספר מלים שווה לערך; ואילו חרוז אין בו ברוב הטורים, ובמקום שהוא מצוי הוא פרימיטיבי מאוד, כגון 'אדמה – ברכה', 'עטוף – ליבשוך', 'תְּרַפֶּה – תעלה'. משמע אפוא שזו היא יצירה עממית דלה, חסרת טכניקה פייטנית כלשהי, ומסתבר שהיא קדומה. מאידך יש בין לשונותיה של תפילה זו כמה 'כינויים' פייטניים מובהקים, דוגמת 'עמוסי בטן' או 'סלח לעפורים' וכיוצא באלו. אפשר אולי להניח, שמתחילתה היתה זו באמת תפילה עממית, שנתחברה על ידי שליחי ציבור אלמונים כ'שמונה-עשרה מקוצרת', ושהאקרוסטיכון היה דרוש בה לא כאמצעי ספרותי-אומנותי, אלא פשוט כדי להקל על זכירת סדר הפסוקים (= הברכות); ברם במשך הזמן נקלטו בה כמה פסוקים 'פייטניים' יותר לפי סגנונם, שעה שיתר הברכות נשארו בניסוחן הקדמון הפשוט. ואשר לפסוק 'על ירושלים עירך ברחמים תשוב / כסא דויד בתוכה יכון', ודאי שאין בו שום דבר המונע מאתנו לראות בו חלק מתפילה עממית קדומה.

(ג)

הזכרנו בתחילת דברינו, כי ברכת 'בונה ירושלים' הגיעה לידינו בנוסחים רבים ושונים, בלתי-תלויים אלו באלו. ברם אותו הנוסח הנהוג כפי הספרדים²⁰ בתפילת 'שמונה-עשרה', אינו כנראה נוסח 'מקורי' נוסף, אלא עיבוד של נוסח 'על ירושלים', המקובל בשאר המנהגים הרווחים בימינו:

תשכון בתוך ירושלים עירך כאשר דיברת
ובנה אותה בגין עולם במהרה כימינו

אין נוסח זה שונה ממה שנהוג, למשל, במנהג אשכנז אלא בכך שחסרה בו מלת 'תשוב'; ובעקבות חסרון זה נשתנה גם סדר המלים, והמשפט המחובר בעל שני הפעלים הפך למשפט פשוט. מלבד הבדל יחיד זה זהים שני הנוסחים ממש; וכיוון שכך, ודאי שיש לראות באחד מהם 'עיבוד'. צריך אפוא להכריע, איזה הוא הנוסח המקורי²¹ ואיזה הוא המעובד, ומשום מה ראו צורך לעבד אותו.

19. שהודפס על ידי י. מאן, כ"ל בהע' 8, עמ' 309.

20. לראשונה נמצא נוסח זה בסדר התפילה של הרמב"ם; עיין במאמרו של ד. גולדשמידט, 'ידיעות המכון לחקר השירה העברית ז', תשי"ח, עמ' 196.

21. אין כותתי, כמובן, לומר בכך, שאחד הנוסחים הנדונים הוא הנוסח 'המקורי' היחיד של ברכה זו בכלל; ועיין לעיל בהע' 2.

מבנה המשפט הראשון שבנוסח ספרד הנ"ל כבד וחסר אותו שיווי-משקל המאפיין את רוב ברכות השמונה-עשרה, הבנויות צלעיות קצרות. בנות שתיים עד ארבע מלים בדרך כלל. נוסח אשכנז עדיף אף בזאת, שיש בו תקבולת (כי-א-טטית) בין שתי צלעיותיו הראשונות:

ולירושלים עירך ברחמים תשוב
ותשכון בתוכה כאשר דברת

ואילו בנוסח ספרד נעלמה התקבולת לחלוטין יחד עם האיזון והמקצב. ברם בעיקר 'חשוד' נוסח ספרד מבחינה אחרת: הוא יוצא דופן ממש בכך, שהוא פותח בצורת פועל בזמן עתיד. אין אנו מוצאים אף באחת מברכות הבקשה, שהפועל שבתחילת המשפט יבוא בלשון עתיד, אלא תמיד הוא בציווי. רק במקום שהעמידו בראש לא את הפועל, אלא את אחד משאר חלקי המשפט, כגון המושא, שם מצוי בהמשך הפסוק לשון עתיד, כגון 'את צמח דוד עבדך מהרה תצמיח', 'שלום רב... תשים לעולם' וכיו"ב. דומה אפוא שהנוסח הפותח ב'תשכון' הוא פרי תיקון של הנוסח 'על ירושלים עירך ברחמים תשוב ותשכון בתוכה'; ולאחר שהשמיטו ממנו את מלת 'תשוב' העמידו בראש הפסוק את מלת 'תשכון', בצורה בה היתה מצויה מתחילה בהמשך המשפט, מבלי להעביר אותה ללשון ציווי: 'שכון', כפי שראוי היה לעשות, אילו רצו לשמור על הסגנון האופייני לתפילות בטהרתו. אשר לנימוקיהם של ה'מתקנים', שאין אנו יודעים מי היו, מסתבר שהתנגדו לניסוח הכולל את מלת 'שוב', משום שמשמע מתוכו שהשכינה הסתלקה לגמרי ממקום המקדש בשעת החורבן. דבר זה היה שנוי במחלוקת עוד בימי האמוראים: ר' אלעזר אומר: לא זוהי השכינה מתוך ההיכל... אף-על-פי שהוא חרב הרי הוא בקדושתו; אך לעומת זאת: אמר ר' שמואל בר נחמן: עד שלא חרב בית המקדש היתה שכינה שורה בתוכו... ומשחרב בית המקדש נסתלקה שכינה לשמים' (שמות רבה פב, ב)²². מי שהשמיט את מלת 'תשוב' מנוסח 'בונה ירושלים' החזיק אפוא בדעתו של ר' אלעזר וביקש להתאים את נוסח הברכה לדעה זו; כי אם 'לא זוהי השכינה מתוך ההיכל', אף-על-פי שהוא חרב, הרי בקשה בנוסח 'לירושלים תשוב' אינה מתיישבת על הלב. ועל השאלה: מה הועילו המתקנים בתיקונם?, שהרי עדיין מובע אותו רעיון ממש בכרכת העבודה, למשל, ברוב נוסחיהם²³: 'ותחזינה עינינו בשוכך לציון'; 'אנא

22. השווה בדברי ל. גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי ג, עמ' 385 ובספרו *Legends of the Jews* כרך 6, עמ' 392 ואילך; וכן בדברי אלבוגן בס' היובל לק. קוהלר, ברלין 1913, עמ' 76. על הסתירה שבין דברי ר' אלעזר אלה לבין דבריו במקומות אחרים, בדבר אפשרות התפילה לאחר החורבן, עמדתי בספרי הגיל, עמ' 21 ובהע' 3 שם.

23. אלבוגן במאמרו הנ"ל משער, שהבקשה להחזרת השכינה לא היתה מקובלת בנוסח א"י המקורי, שכן היא נעדרת מנוסח ברכת 'בונה ירושלים' ואף מן החתימה של ברכת העבודה ('שאותך יגרא ונעבוד'). ברם היא מצויה בכל זאת בנוסחים אחדים של ברכת העבודה, שהם ארץ-ישראליים ללא ספק, סמוך לחתימה, כגון: 'אנא השב שכנתך

ברכת 'בונה ירושלים' בגלגוליה

השב שכינתך 'ציון' וכו' – יש להשיב, שאותם מתקנים בוודאי תיקנו גם את גוסס ברכת העבודה ברוח דומה (או שהיה בידיהם גוסס שלא כלל מתחילה את מוטיב שיבת השכינה), אלא שבמקרה זה לא הגיע הגוסס המתוקן לידיו.

(ד)

תפילת 'יעלה ויבוא'²⁴, הנהוגה בפינו כמועדים ובראשי חודשים, ודאי שיש לה זיקה לברכת 'בונה ירושלים', שכן אף היא כוללת בקשה על 'ירושלים עיר קודשך'. יתר על כן: לבקשה זו צמודות בתפילה זו גם בקשות על עם ישראל מצד אחד ועל 'משיח בן דוד' מצד שני, צירוף האופייני לברכת 'בונה ירושלים' בכמה מגוססיה. כגון זה שבברכת המזון וזה שהיה נהוג בגוסס א"י הקדום גם בתפילת עמידה של חול; ואין לך ברכה אחרת בתפילות הקבע, ששילוב זה של מוטיבים מצוי בה. ברם לכשנשווה את שתי התפילות הללו על-פי גוססי הגניזה הקהירית, ניווכח שלא רק מוטיבים רעיוניים משותפים יש כאן, אלא זהות כמעט גמורה הן מבחינת העניין הן מבחינת הגיוסוח:

ברכת 'בונה ירושלים' (בתפילת י"ח) יעלה ויבוא

רחם ה' א' עלינו...	... יעלה ויבוא... [זכרון]
ועל ישראל עמך	עמך
ועל ירושלים עירך	עירך
ועל ציון משכן כבודך	מקדשך
ועל היכלך	היכלך
ועל מעונך	מעונך
ועל מלכות בית דוד משיח צדקך ²⁵ ...	נאוך...
(על פי ש. שכטר, JQR, כרך 10 [1898], עמ' 657)	(על פי ש. אסף, ס' דינבורג, ירושלים תשי"ט, עמ' 118)

לציון, אלא שאלבונן רואה בהזכרתה בברכת העבודה רובד מאוחר יותר של גוסס א"י.

²⁴ ראה את דיונו המפורט בתפילה זו של ל. י. ליברייך, *HUCA* כרך 34 (1963), עמ' 125 ואילך. המחבר מבחין בין שני גוססי יסוד של 'יעלה ויבוא', אחד ארץ-ישראלי ואחד בבלי, דבר שאינו נוגע לעניינו כאן. מכל מקום נראית קביעת שני גוססי יסוד הנפרדים הללו מפותקת במקצת, שכן ליברייך עצמו מוכיר במאמרו לא פחות מחמישה גוססים, המובאים במקורות שהם בחזקת ארץ-ישראליים, שבהם מופיעה תערובת של הגוסס ה'בבלי' עם ה'ארץ-ישראלי'; עיין שם בהע' 1. לעומת זאת גוסס 'הסיום הארץ-ישראלי' של תפילה זו בגוססי הרמב"ם, פרס וספרד, בתכלאל ובמחזור ויטרי; עיין שם עמ' 129, הע' 9!

²⁵ הבקשה על חידוש מלכות בית דוד מצויה אף ברוב רובם של גוססי תפילת 'יעלה ויבוא'; וחסרתה במקצתם משקף שוב, כנראה, את המחלוקת הנ"ל, אם 'כוללין של דוד בבונה ירושלים' אם לאו.

שתי התפילות הנ"ל זהות בתוכן הבקשה המובעת בהן ואף מזכירות את אותם האובייקטים ובאותו הסדר²⁶. הד לניסוח זה של ברכת 'בונה ירושלים', הכולל סדרה ארוכה של אובייקטים, שעליהם אנו מבקשים רחמים, גשמתר גם בפנינו ב'ברכה אחת מעין שלוש'. השוני הוא אך ורק בפתיחה; בברכת 'בונה ירושלים' פותחת הבקשה בפועל 'רחם', ואילו ב'עלה ויבוא' באה הבקשה ש'יעלה... זכרון...'; וממילא מקושרים האובייקטים של הבקשה ב'בונה ירושלים' לפועל במלת 'על', שעה שב'עלה ויבוא' הם מהווים סדרה של נסמכים לסומך 'זכרון'. מסתבר אפוא שאף תפילת 'עלה ויבוא' – או, ליתר דיוק, חלקה הראשון – אינה מיסודה אלא נוסח מיוחד של ברכת 'בונה ירושלים'. ייחודו הוא בשני דברים: בפתיחה התגייגית המבליטה את עניין הזיכרון ובהזכרת 'מעין המאורע' או 'קדושת היום' שבהמשכה.

ברם קביעה זו מעוררת בעיה הלכתית לכאורה: מה עניינה של תפילה זו, שכל תכליתה הזכרת 'מעין המאורע' בימים מצוינים, אצל ברכת 'בונה ירושלים'? והרי כל המקורות²⁷ מעידים, שהזכרת 'מעין המאורע' מקומה בברכת העבודה בתפילת י"ח של חול (בראש חודש ובחול המועד) ובברכת קדושת היום בעמידה של המועדים; ואילו נוסחה של התפילה הנדונה מעיד על עצמו שאינו אלא הרחבה של ברכת 'בונה ירושלים'?

דומה שאין להימנע מן המסקנה, שתפילת 'עלה ויבוא' לא נתחברה מתחילתה כלל להיאמר במסגרת תפילת העמידה. אמנם צריך להזכיר בעמידה 'מעין המאורע', אך לשם כך שימשו, כפי הנראה, נוסחים אחרים (שלא הגיעו לידינו; והרי לא נזכרה תפילת 'עלה ויבוא' בשום מקום בתלמודים, ואין כל הכרח להניח, שבמקום שדרשו הזכרת 'מעין המאורע' היתה כוונתם דווקא לתפילה זו²⁸). רק במסגרת ברכת המזון צריך לשלב את הזכרת 'קדושת היום' בברכת 'בונה ירושלים'; ויש אפוא מקום לשער, שתפילה זו שאינה אלא צירוף של ברכת 'בונה ירושלים' ו'מעין המאורע' היתה מיועדת מתחילתה לשימוש בברכת המזון דווקא. ברם כיוון שנתחבבה על המתפללים, העבירוה לבסוף גם לתפילות

26. אמנם מצויות סדרות דומות של אותם האובייקטים גם בתפילות אחרות, כגון בברכת השלום באחד מנוסחי הגניזה, בתפילת 'ובכן יתקדש שמך' ואפילו בסיום 'זכרונות' (HUCA כרך 2, עמ' 330); ועיין בספרי הנ"ל, עמ' 39 ואילך, שם הסברתי, שהעברות של מטבעות לשון מתפילה לתפילה הן תופעה אופיינית לשלב קדום של התהוות תפילות הקבע. מכל מקום מעידים הן דברי הפתיחה והן ההקשר של כל התפילות הנ"ל על ענייני הספיציפי ומוציאים אותן מחזקת ברכת 'בונה ירושלים'.

27. כגון אלו המנויים בהערה הבאה.

28. לדוגמה: בבבלי ברכות מט, א מדובר על מי שלא 'הזכיר של יו"ט... של ר"ח' (בברכת המזון); שם שבת כד, א: 'מהו להזכיר ר"ח בברכת המזון'; בתוספתא ברכות פג, ח: 'לילי שבתות ולילי ימים טובים... יש בהן קדושת היום בברכת המזון'; שם, י: 'כל שאין בו מוסף... מתפלל שמונה עשרה ואומר מעין המאורע; וכל שיש בו מוסף... מתפלל שמונה עשרה ואומר קדושת היום בעבודה'; ועיין גם בתוספתא כפשוטה א, עמ' 36, ס' 42, 43, ועמ' 39, ס' 50.

הנוסח של 'עלה ויבוא' מובא לראשונה במס' סופרים יט, ה.

ברכת 'בונה ירושלים' בגלגוליה

אחרות. שלא היה שם עיקר מקומה, כפי שאירע לתפילות רבות, כגון לקדיש או לתפילת 'עלינו לשבח'. ואף זאת: גם בברכת המזון בוודאי לא נאמרה תפילה זו מעיקרה כתוספת לנוסח הרגיל של הברכה השלישית, אלא במקומו; שכן אין שום טעם וצורך לחזור פעמיים במסגרת של ברכה אחת על אותה הבקשה עצמה, בשינוי נוסח קל, תוך הזכרה כפולה של כל סדרת האובייקטים הארוכה. גם תופעה זו אינה נדירה כלל בתולדות התפילה, והרבה ניסוחים מיוחדים וחגיגיים של ברכות מסוימות, שהיו מיועדים לבוא במקום הנוסח הרגיל בהזדמנויות מצוינות, נקבעו במנהגים המאוחרים כתוספת לנוסח הקבוע, על אף הכפילות הכרוכה בכך; כגון ברכת 'צחם' או 'רחם' לט' באב (במקום נוסחה הרגיל של 'בונה ירושלים')²⁹, נוסח 'אתה חוננתנו' למוצאי שבת, וכן אף התוספת של שבת בברכת המזון 'רצה והחליצנו'³⁰ (ואף תפילה זו היא אפוא שוב נוסח אחר של ברכת 'בונה ירושלים').

מזכרה של תפילת 'יעלה ויבוא' ייעד אותה אפוא, כפי הנראה, להיאמר בברכת המזון, כברכה שלישית המקפלת בתוכה הן את עניינה הרגיל של הברכה, הבקשה על בניין ירושלים, הן את הזכרת 'מעין המאורע'. דומה שנוכל לצעוד עוד צעד ולשער, לאיזה מועד מן המועדים נועדה ברכה זו. בכל נוסחיה פותחת תפילה זו בהדגשה יתירה של מוטיב ה'זיכרון', החוזר בה חזרה כפולה ומכופלת. וכל כך למה? אין זה אלא משום שבהמשכו של הקטע צריכה לבוא הזכרת 'מעין המאורע' בנוסח: 'ביום הזיכרון הזה! נוכל אפוא לסכם, שתפילה זו המשמשת היום בכל המועדים, הן בעמידה הן בברכת המזון, מסתבר שנועדה מתחילה להיאמר בברכת המזון של ראש השנה³¹ בלבד; שכן רק בברכת המזון יש מקום לשילוב 'קדושת היום' בברכת 'בונה ירושלים', ורק ביום הזיכרון דורש המשכה הצפוי של הברכה את הכלטת מוטיב הזיכרון כבר בפתיחתה³².

29. שלא כדעתו של ל. גינצבורג, כנ"ל ג, עמ' 309 ואילך; ועיין בספרי הג"ל, עמ' 49.

30. עיין בספרו של אלבוקן, עמ' 47 ובדברי א. שפאנייר, *MGWJ* כרך 83 (1939) עמ' 148.

31. ליברייך במאמרו הנזכר בהערה 24, עמ' 132 ואילך, מצביע בצדק על השפעת הפסוקים בבמדבר י, ט"ו על ניסוח 'יעלה ויבוא'; ברם אין להסיק מכאן מסקנה חד-משמעית, שתפילה זו היתה מיועדת מאז ומתמיד לכל המועדים ולראשי חודשים (שם, עמ' 136, והשווה גם בצינונים הביבליוגרפיים שם; וראה גם 'ענף יוסף' באוצר התפילות). מסקנה זו מתעלמת מן ההתאמה הסגנונית שבין הדגשת הזיכרון שבפתיחה לבין הציון שצריך לבוא בעקבותיה 'ביום הזכרון הזה'; ואף-על-פי שיש ששה 'מי זכרון' (ליברייך, שם), הרי רק האחד בתשרי נקרא בשם זה, שעה שמוזכרין אותו בתפילה! וגם ליברייך עצמו מודיש שם (עמ' 134 ואילך), שאת הפסוקים הג"ל דרשו חז"ל על ראש השנה דווקא. - לאור מסקנתנו, שיעלה ויבוא' היתה מתחילתה תפילה לראש השנה, אין גם להטיל ספק במקוריותה של הפסקה 'והושיענו בו לחיים', שכן הבקשות לזכות בחיים או להיכתב בספר החיים אופייניות הן לראש השנה, על אף הערותיו של ליברייך שם (עמ' 129 ואילך).

32. התאמת נעימת הביטוי להזדמנות המיוחדת אנו מוצאים גם בחלק משאר נוסחיה של ברכת 'בונה ירושלים', כגון הבלטת ה'נחמה' בשבת (בברכת המזון) ובט' באב (במקצת הנוסחים; וכן הדגשת לשונות 'ששון' ו'שמחה', ובייחוד (הסגנון) הציורי, שבו מתוארת העיר כ'עקרה' העתידה לראות 'בקיבוץ בניה לתוכה' שבברכות החתנים.